

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ АГРЕГАТИВ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ У ФОКУСИ ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА ТЕОРІЇ СТРУКТУРАЦІЇ

Кривенкова Р.Ю.,

аспірантка

Науковий керівник – **Черленяк І.І.,**

д.н.з держ. управління, ст. наук. співробітник
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(м. Ужгород, Україна)

The article deals with individual aspects of society modernization and the problems of forming the aggregates of political nation in the focus of A. Giddens structuralization theory and the theories of modernization. The two active basic forms of modernization are analyzed as a process: the model of organic (primarily) modernization and the model of non-organic (secondary) modernization. Some elements of the prototype forming mechanism of political nation are investigated with the help of comparative analysis.

Keywords: political nation, public administration, modernization, structuralization theory, system, self-organization, values, society, national human capital, national interests.

Постановка проблеми у загальному вигляді. На сучасному етапі державного розвитку України проблематика політичної нації набуває дедалі більшої актуальності у зв'язку із суперечливими та потенційно деструктивними впливами глобалізаційних процесів-викликів на відтворення системотворчих характеристик тріади «державо-суспільство-країна».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У рамках підходів, які можна розглядати як певний синтез політологічних, соціологічних, економічних, управлінських ідей та методів протягом 1950-2000 рр., було розроблено низку теоретичних концепцій модернізації. Найбільш активну участь у цьому процесі взяли науковці США та Західної Європи [11; 13; 16-19]. Проблематика формування політичної нації у цих роботах опрацьована тільки опосередковано. Проблеми політичної нації не як модернізаційному, а соціо-психологічному явищу присвячена значна кількість праць як зарубіжних, так і вітчизняних науковців [5-7-8; 14], проте у вказаних працях лише започатковано дослідження сучасних деструктивних глобалізаційних та «умовно модернізаційних» впливів на формування агрегатів політичної нації.

Увага українських вчених присвячена насамперед темі політичної модернізації, яка розглядає феномен «становлення демократії» в рамках політологічного підходу [2; 7; 15].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Теорія структурації Е. Гідденса [3] та множина теорій модернізації привели до значного прогресу в розумінні механізмів та закономірностей еволюції суспільства і економіки на базі застосування загальносистемних закономірностей. Хоч у цих теоріях прямо не розглядається феномен «політична нація», однак їх принципи аналізу розвитку суспільства дозволяють досліджувати формування та збереження агрегатів політичної нації. Вважаємо, що, застосувавши концептуальні ідеї, розроблені в рамках теорії модернізації та теорії структурації, до проблеми формування та відтворення політичної нації, можна досягти нових смислових позицій, що дозволить розпочати процес розрізнення, ідентифікації, проектування агрегатів політичної нації, відповідних сучасним цивілізаційним викликам.

Формулювання мети статті. Дослідження має на меті аналіз механізмів формування агрегатів політичної нації на базі композиції концептів теорії модернізації та теорії структурації; розроблення деяких аспектів формування прототипу політичної нації засобами історичного, компаративістського аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток держави та різні соціальні, у тому числі й національні, зміни відбуваються, як правило, взаємоузгоджено, коеволюційно. Форма такого узгодження найчастіше набуває ознак, характерних для модернізаційного процесу. На практиці модернізація реалізується зазвичай у двох активних базових формах: моделі органічної, або первинної, модернізації та моделі неорганічної (вторинної) модернізації.

Органічна модернізація стосується розвинутих капіталістичних країн, становлення яких відбувалося в процесі промислової революції «західного світу» та розвитку індустріального суспільства за рахунок освоєння нових «вільних» ресурсів, технічних і технологічних можливостей, взаємної конкуренції та кооперації. Органічна модернізація супроводжувалась кінцевою фазою становлення політичної нації як важливого чинника стабільності держави. Органічна модернізація характерна насамперед для Великобританії, Франції, Німеччини, США [13, с. 15], що розглядаються навіть як певне «модернізаційне ядро» процесу соціальних, політичних та технологічних змін загалом на планеті. Модернізація у цих державах здійснювалася та здійснюється й сьогодні переважно еволюційним шляхом: змінювались традиційні спадкові привілеї, встановлювались рівні політичні права «підданих-громадян», формувались демократичні інститути влади та управління. При цьому соціально-культурною основою змін передусім були і є власні національно-культурні традиції, власні зразки соціальної поведінки та ментально-психологічних установок взаємодії та співпраці соціальних і етнічних груп. До того ж основні позитивні наукові напрацювання та ідеї сукупності теорій модернізації знайшли своє «органічне» застосування у практичному вдосконаленні системи влади та управління в країнах так званого «модернізаційного ядра».

Вторинна модернізація, або «модернізація навздогін», характерна, зокрема, для таких держав, як Росія, Туреччина, Бразилія, Аргентина. Вважається, що важливим чинником вторинної модернізації є соціокультурні комунікації більш «відсталих» країн із «модернізаційним ядром». Визначальним механізмом є запозичення, імітація процесів регулювання і стимулювання суспільного розвитку, виробленого у країнах «модернізаційного ядра», у 4 основних сферах: економічній, соціальній, політичній та національно-культурній. Потрібно акцентувати увагу на тому, що «засновникам-новаторам» модернізації сприяла саме поява в пізню фазу феодальної формації національних централізованих держав, що спричинило якісні внутрішні зміни у ментальності, культурі та світогляді, національних цінностях.

У випадку «модернізації навздогін» рушійною силою є бажання місцевих (національних) еліт привнести шляхом аналогового запозичення певні елементи устрою модерних «національно самодостатніх» та забезпечених країн у власну, ще «не модернізовану» країну. Джерелами стимулювання «модернізації навздогін» можуть виступати інтереси розвинутих країн, які, за можливості, прагнуть закріпити співвідношення, що склалися між позиціями лідерів та аутсайдерів модернізації. Порівняно з органічною модернізацією «модернізація навздогін» не має власної широкої соціальної бази саморуху, самодовільного розвитку. Однак «модернізація навздогін», сформована місцевими елітами, передбачає лише розширення модернізаційного ареалу формування зони комфорту для еліт, для більш повного та різностороннього забез-

печення їх інтересів та можливостей реалізації умов власного багатства. Нині уже не тільки зразки модернізації Мексики, Аргентини, Бразилії, але й постсоціалістичних країн доповнюють таку картину обмеженої «анклавної» модернізації.

Зауважимо, що за ширмою-декларацією «наздоганяючої модернізації» у транзитних державах при сучасних цивілізаційних викликах «організованої складності» можуть виникати тільки «лібералізаційні», «споглядально-споживацькі» соціальні зміни, які ще менш спроможні в смислового значенні для цивілізаційної еволюції, як при «модернізації навздогін» в умовах природної складності. Досвід розвитку постсоціалістичних країн свідчить, що примітивна «ліберальна модернізація» економіки та соціальних відносин у рамках практики та парадигми «модернізації навздогін» не приводить автоматично до технологічної модернізації економіки та науки, до модернізації власного «національного людського капіталу» та економічного потенціалу країни. Швидше навпаки – консервує технологічне та економічне, науково-технічне відставання країн, що «модернізуються навздогін». Вважаємо, що найвагомим завданням транзитної країни у фокусі самоорганізації є перехід від алгоритму «модернізації навздогін» до алгоритму органічної модернізації. Це потребує розроблення відповідної до складності завдань «наздоганяючої модернізації» технології державного управління, зокрема технології стратегічного управління у сфері формування агрегатів політичної нації.

Ці заходи необхідні для того, щоб, за словами М. Ожеван, «не виховати «внутрішніх емігрантів», тобто кандидатів на засвоєння чужої культури, що якраз і відбувається з пострадянськими соціумами та становить неабияку загрозу для їх подальшого існування у просторі глобальної геокультури» [8, с. 162]. Йдеться про національну безпеку держави, «імунологічну толерантність, тобто здатність до інноваційних запозичень, необхідних для саморозвитку» та цілеспрямовану державну та позадержавну культурополітику, потреба в якій особливо актуалізується в епоху модернізаційних криз» [8, с. 165].

Успіх або невдача модернізації системи державного управління і загалом держави зв'язані з якістю суспільства, якістю економічної та політичної влади і характером суспільних змін. Це, з одного боку, вказує, що вони визначаються якістю (складністю) цілей та мотивацій, а з іншої – способом структуризації (у розумінні Е. Гідденса) організацій, засобів, цілей та мотивацій. Поточні характеристики якості тріади «влада-суспільство-держава», параметри стану суспільства, країни, держави задаються якістю суспільства та влади в минулому, змістом програми трансформаційних суспільних процесів, ідеологією реформування, притягальною силою перспектив реформування для країни. У нас поки що виходить стагнаційна регресивна рекурсія: модернізація держави загалом не відбувається у зв'язку з тим, що відсутня консолідуюча воля політичної нації до модернізації себе та держави. Якість суспільства недостатня, щоб сформувати політичну націю, і не підвищується через те, що модернізація в цілому не відбувається.

Так втрачається спроможність до формування активної соціальної та економічної стратегії (позиції) основних потенційних акторів процесу соціальних змін, що перешкоджає формуванню передумов становлення політичної нації. Внаслідок цього в Україні виникає парадоксальна модель модернізації «третинного типу» – імітація процесу «модернізації навздогін». Реально виникає тільки «часткова модернізація навздогін» для еліти. Формально вона вписується в загальну модернізаційну парадигму. У такій моделі на певному імітаційному рівні є всі ознаки модернізації: політична демократія, плюралістична політична система,

свобода слова, електоральне право вибору, економічна свобода і т. д. Проте немає основних чинників: ідеї та мотивації розвитку бази самореалізації соціуму, технологічної модернізації, формування сучасної політичної нації, створення конкурентоспроможних ринкових механізмів та відкритого «політичного ринку», тобто ринку політичних «послуг» владних акторів народу.

Застосувавши класифікаційні ознаки процесів соціальних змін структураційної та акторської моделей до протікання соціальних і політичних змін в Україні, артикулюємо, що у державі знову відбулась соціальна дезорганізація, дезорганізація акторів соціальної дії, деструктуризація, фрагментування суспільства та деградація основ влади й управління загалом. Маємо на увазі в першу чергу навіть не ціннісно-ментальний «цивілізаційний розкол» Схід-Захід [16, р. 194], а насамперед те, що традиційні зв'язки між суміжними горизонтальними соціальними структурами та соціальними акторами дезорганізовані, знецінені. Дезорганізовані відносини в родинах, відносини між сім'ями, родинами та родами, між членами територіальних громад, дезорганізовані відносини в колективах. Втрапився традиційний колективізм і не виник усвідомлений «національно патріотичний» індивідуалізм громадянського актора. Звернемо увагу також на розрив зв'язків та порушення координації по вертикалі в суспільних структурах: соціальних групах, майнових страгах, професійних сітусах. Акцентуємо, що відсутність самоорганізаційної за змістом державотворчої національної ідеології, основ моральної відповідальності в політичній сфері дала можливість перетворити ідею свободи слова в ідею шоу-маніпуляцій, у випускання політичного «пару» та формування потрібної елітам налаштованості мас. У економічній сфері стало можливим перетворити ідею економічної свободи в практику непродуктивного збагачення «обраних» та нової номенклатури. Це далі погіршує якість соціальної організації та соціального управління. У таких умовах система державного управління втрачає орієнтири підвищення своєї ефективності та вдосконалення якості управління.

В. Цафф вважає, що модернізацію треба розглядати у тривимірному плані: по-перше, як історичний процес, розпочатий індустріальною революцією, в ході якого розвинулася невелика група сьогодні модернізованих суспільств; по-друге, як багатоманітний процес, у ході якого ті, що відстали, наздоганяють тих, що пішли вперед; по-третє, як спроби модернізованих держав дати відповіді на нові виклики на шляху інновацій та реформ [13, с.16]. Цінною є думка В. Цаффа про те, що історично склалася певна загальна тенденція (далі таке явище ми ідентифікуємо як «русло»), у якому відбувається одночасно багато субпроцесів модернізації. Постсоціалістичний розвиток привів до фактичної деградації багатьох параметрів глобальної спеціалізованої модернізації. Це зруйнувало загальну тенденцію технологічної модернізації (закладеної соціалістичним поступом) у цих країнах, створивши «вузол модернізаційного загорання», вузол деструкції. У цьому зв'язку, вважаємо, одне з джерел проблем транзитних постсоціалістичних країн у тому, що така тенденція, як «глобальна» модернізація, перестала (локально) бути в цих країнах самодостатнім орієнтиром соціальних та державно-управлінських змін і у державотворчому, і у національному ракурсі.

У постсоціалістичних країнах часто становлення капіталізму супроводжується відродженням багатьох ознак ієрархічного суспільства феодальної формації. У цьому сенсі позитивним прикладом державотворення у феодальних умовах може слугувати процес формування прототипу болгарської політичної нації на базі трьох етнічних компонентів: синтезу двох соціальних традицій тюркомовних протоболгар та

слов'янських племен з певними елементами третьої традиції фракійських племен. Ці компоненти-актори зуміли не тільки протиставляти один одному власні відмінності у національному менталітеті, методах управління, способі господарювання, побуті, специфічних традиціях та звичаях, а й створити «особливу спільну національну ідентичність» у тому розумінні, як це трактується Е. Смітом [10, с. 12; 6, с. 229].

Слов'янські племена, які проживали в новій Болгарській державі, перебували на вищому рівні соціально-економічного розвитку порівняно з протоболгарами. Важливо підкреслити, що слов'яни кількісно переважали своїх сусідів. Ці обставини сприяли переходові протоболгар до осілого способу життя та їх асиміляції слов'янами, які перейняли тільки племінну назву «болгари» [12].

Болгарія мала етнічно дуалістичний характер і по суті була слов'яно-болгарською федерацією, її формування з трьох «етнічних джерел» – протоболгар, слов'ян та фракійців – призвело до змішання трьох організаційних структур, зокрема особливостей традицій влади та співвідношень між владними повноваженнями «князь-хан-король». У вказаному аспекті потрібно передусім звернути увагу на те, що протоболгари «принесли» з собою стиль династичної форми управління, у чому проявляється чиста фокусація ханської влади, тобто передача влади у спадок. Що стосується слов'ян, то саме такої жорсткої централізації влади, яка була прийнята у болгар, їм не вистачало, адже варяги, які одними з перших заселили територію сучасної України, не принесли з собою схожих «владно-організаційних» традицій. Показовим прикладом може бути період правління на українських землях Б. Хмельницького та І. Мазепи, які не змогли «узаконити» династичну форму правління, при якій, скоріш за все, не було б такого стану речей, який маємо на сьогодні в нашій державі. На протигагу цьому ханська так звана «жорстка традиція влади» змогла консолідувати державні устремління етноболгар під впливом зовнішньої загрози (напади Візантійської імперії – деструктивний вплив за Е. Гідденсом) та «викристалізувати» поліетнічну владу моноелітної пасіонарної болгарської політичної нації, яка стала прототипом політичної нації та національної держави.

Можна констатувати, що формування державності Болгарії виступає прикладом мирного, безконфліктного створення спільної болгаро-слов'янської феодальної «політичної нації». Цей процес став можливим завдяки болгарській пасіонарності як ознаки людей, що мають посилене тяжіння до дії [4, с. 607], тобто наявності своєрідної державотворчої енергії у болгарського етносу. Різні етноси мають неоднакові показники рівня активності. Ця теза має основоположне значення для розуміння своєрідності розвитку етносів у соціальному, політичному, економічному та культурному аспектах. І якщо один етнос намагається пристосуватись до іншого, з відмінним рівнем активності, або, що ще гірше, нав'язати іншому народові власні стереотипи етнічного розвитку, то це спричиняє негативні наслідки, адже порушує природний розвиток етносу. У цьому зв'язку особливої актуальності набуває думка Л. Гумільова про необхідність збереження етносом свого досвіду та своїх традицій суспільного життя [4, с. 221], що є особливо складним завданням за умов сучасних модернізаційних процесів та різних деструктивних впливів глобалізації.

Необхідно артикулювати, що феномен слов'яно-протоболгарського дуалізму безпосередньо вплинув на розвиток культури болгарського народу. Хоча громадяни кожної держави є носіями конкурентних ідентичностей, але в Болгарії відбулось становлення єдиної політико-національної ідентичності як одного з визначальних агрегатів політичної нації та усвідомлення слов'янами і протоболгарами себе як представниками єдиної нації та творцями «політичної національної ідентичнос-

ті». Зразок їхнього співжиття підтверджує так звану «внутрішньо-національну міжетнічну сумісність», мирне і взаємовигідне співжиття та шлях «консенсусного» розвитку двох різних народів, у чому полягає феномен утворення болгарської політичної нації і що в свою чергу може повною мірою слугувати необхідним зразком для формування агрегатів політичної нації в Україні.

Щодо нашої держави, то для об'єднання всіх етносів України в єдину політичну націю необхідною є наявність рис і якостей пасіонарності кожної з компонент, і насамперед українського слов'янства. Адже стержень державності болгар створений на консенсусній основі між протоболгарами і слов'янами саме за допомогою формування спільних інтересів та спільних цінностей. Із самого початку існування Болгарії слов'яни і протоболгари підтвердили, що вони можуть спільно проживати та «етнічно приймати» один одного. На прикладі синергії ідентичностей болгар та слов'ян можна також аналізувати взаємодію культур як фактор сучасної цивілізації та мету модернізації, а також так званий «соціальний комфорт» при співіснуванні різних націй та «національних елементів» (національних меншин, етносів тощо).

Варто зазначити, що, як і у випадку, розглянутому вище (але в іншому історичному періоді), сьогодні українське суспільство є поліетнічним, з багаторівневою структурою меншин та новоприбулих іммігрантів, яка, з погляду А. Колодій, «теоретично поки що, на жаль, не є достатньо опрацьованою» [5]. Але з точки зору теорії структуризації можемо вважати, що українське суспільство «в міру різноманітне» в етнічному відношенні. Дві найбільші національності – українці та росіяни разом становлять 95,1% усього населення. Статистично менш вагомою (0,5%), але принципово важливою для вироблення засад етнонаціональної політики в державі є кримськотатарська національна меншина. Саме поміж цими трьома групами ведуться основні суперечки щодо статусу мов, підходів до сприяння розвитку національної (у будь-якому сенсі) та етнічних культур, формування єдиного інформаційного, освітнього й культурного простору [5] та організації системи державного управління.

Щодо феномену «політична нація» в інтерпретації теорії структуризації, то власне термін «структурація» був введений її автором, соціологом Е. Гідденсом для позначення «результату взаємодії існуючої соціальної структури з діяльністю конкретно індивіда» [3]. Іншими словами, це поняття окреслює структурування соціальних відносин у просторі та часі. Це може пояснювати зв'язок індивідуального етнічно-національного та колективного феномену політичної нації. За концептуальними ідеями теорії структуризації, суспільство не можна розглядати як результат діяльності або породження індивідуальних суб'єктів. У зв'язку з цим Е. Гідденс розглядав це поняття стосовно трьох основних типів суспільств, які існували протягом всієї історії людства: 1) трайбалізм (родоплемінний устрій); 2) класові суспільства; 3) сучасні держави-нації, пов'язані з розвитком промислового капіталізму [3] і модернізації. Найчастіше структура представляється в термінах візуальних образів, схожих на скелет або будову організму та каркас будівлі. Е. Гідденс, аналізуючи структуру, розумів «не модель певних соціальних відносин і явищ, а точку перетину наявності та відсутності» [3]. З цього приводу науковець дотримується думки, що структура в елементарному значенні кризь призму структуризації становить собою «генеративні правила та ресурси» [3]. Структура є своєрідним «віртуальним порядком» відносин перетворення, а соціальні системи як «відтворюючі соціальні практики» мають у своєму розпорядженні не структури, а «структуральні якості». Структура як вірець соціальних відносин, що існує у визначений час і у визначеному просторі, проявляється з допомогою подібних практик і, як пам'ять, фіксує напрями поведінки

компетентних суб'єктів дії (у нашому випадку – суб'єктів національних відносин та «націєтворчих» процесів). Е.Гідденс висвітлював суспільство, а відтак і феномен «політична нація», крізь призму самоорганізації, аналізуючи зміни у суспільстві та поведінку акторів соціальних змін. У ході аналізу їх стратегічної поведінки фокусом проблеми стали способи, керуючись якими актори використовують структуральні якості в процесі встановлення соціальних відносин. Власне активне зародження та поширення таких структуральних якостей може допомогти нашій державі налагодити процес успішного формування політичної нації, вкрай необхідний для подальшого розвитку України. Тоді політична нація стане основою і необхідним конструктивним «каркасом» та певним «цементом», з допомогою яких у державі «будуються» ефективна конкурентоспроможна економіка, культура, політика тощо. На сьогоднішній час конкурентоспроможність національної держави вимірюється не тільки кількістю та спектром енергетичних, сировинних, технічних, фінансових та інших ресурсів, а й величиною так званого «національного людського капіталу». На думку О. Подберьозкіна, «національні ресурси на сьогодні визначають цілі зовнішньої та внутрішньої політики кожної країни» [9], тому базові цінності суспільства і національні інтереси мають стратегічне значення для майбутнього розвитку кожної держави.

Модернізація не зможе відбуватися без консолідації суспільства в політичну націю. Вважаємо, що парадигма модернізації повинна служити важливим ціннісним орієнтиром при артикуляції місії системи державної влади та управління на кожному з етапів практичної реалізації державної політики розвитку країни. Зокрема це стосується державної політики формування агрегатів політичної нації, вивільнення національної ідеї від «містечкового егоїзму» та деструктивного впливу російської інформаційної політики. Адже, як показує суперечливий шлях трансформації як латиноамериканських, так і постсоціалістичних країн, реальні результати модернізації залежать від практики діяльності урядів, поведінки політичних акторів (партій та діячів), від рівня самоідентифікації своїх інтересів соціумом загалом, від вміння розуміти та використовувати тенденції модернізації як технологічного процесу.

Висновки і перспективи подальших розвідок. На сучасному етапі наша держава повинна враховувати весь спектр альтернатив глобалізаційних та модернізаційних змін, що можуть мати на сьогодні визначальний вплив на формування агрегатів політичної нації країни. Завдання системи державного управління полягає у створенні ефективних механізмів захисту від деструктивних впливів «модернізації навздогін» та інших негативних впливів глобалізації. Тільки така смислова інтегральна цивілізаційна конструкція, як політична нація із сформованими агрегатами, може відтворювати цивілізаційні цілі самоорганізації тріади «державо-суспільство-країна». Для формування агрегатів політичної нації важливе значення має ідея національної гармонізації та розвитку сумісності етносів за умов збереження їх етнічної різноманітності. Одним із найважливіших агрегатів є механізм-процес формування-відтворення національної еліти. Другим, не менш важливим агрегатом є формування консенсусу щодо умов «підданості-відданості» широкого загалу суспільства та регіональних громад «центрального», регіонального та місцевим елітам. Третім – вміння місцевих громад досягати порозуміння щодо спільних цілей розвитку з «центральною», регіональною та місцевою «національною» елітою. Четвертим виступає суспільний механізм спонукання еліти на вирішення завдань державного значення та досягнення цивілізаційних цілей країни.

Список використаних джерел

1. Войтович Р. Вплив глобалізації на систему державного управління (теоретико-методологічний аналіз): монографія /Радміла Войтович; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 680 с.
2. Гаман М.В. Державне управління інноваціями : Україна та зарубіжний досвід / Микола Васильович Гаман. – К. : Вікторія, 2004. – 312 с.
3. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации /Энтони Гидденс. – 2-е изд. – М. : Академический Проект, 2005. – 528 с., С. 27-43. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до книги : http://yanko.lib.ru/books/sociology/giddens-ustroen_objestva-a.htm
4. Гумилёв Л. Этногенез и биосфера Земли / Лев Гумилёв. – М. : Изд-во «ДИ-ДИК», 1993. – 640 с.
5. Колодій А. Доктрина мультикультуралізму : перспективи модифікації у нових державах із неконсолідованими націями / Антоніна Колодій // Демократичне врядування : науковий вісник. – 2011. – Вип. 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті : <http://www.lvivacademy.com/visnik8/fail/Kolodij.pdf>
6. Крисаченко В.С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи /В.С.Крисаченко, М.Т.Степико, О.С.Власюк та ін. /за ред. В.С.Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – 648 с.
7. Михальченко М. Політичні ризики в сучасній Україні: виклики й відповіді / Микола Михальченко // Політичний менеджмент – 2007. – № 3. – С. 3-8.
8. Ожеван М. А. Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації / Микола Ожеван // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1-2. – С. 162-182.
9. Подберёзкин А. Национальный человеческий капитал. В 4 т. Т.3: Идеология русского социализма /А.Подберёзкин [Електронний ресурс]. – Режим доступу до книги: <http://ratingregions.ru/?q=content/aleksey-podberezkin-nacionalnyu-chelovecheskiy-kapital>
10. Сміт Е. Д. Національна ідентичність /Ентоні Д. Сміт; пер. з англ. П.Тарашука. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
11. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер. – М. : АСТ, 2004. – 784 с.
12. Хілендарський П. Історія слов'яноболгарська / Паїсій Хілендарський [Електронний ресурс]. – Режим доступу до книги: // Българска Виртуална Библиотека Словото // http://www.pravoslavieto.com/books/history_paisij/index.htm
13. Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития / Вольфганг Цапф // Социологические исследования. – 1998. – № 8. – С. 14-26.
14. Черленяк І. Синергетичні моделі оптимізації системи державного управління : монографія / Іван Черленяк. – Ужгород : Ліра, 2010. – 656 с.
15. Черленяк І. Суспільна консолідація : роль державного управління / Іван Черленяк // Вісник НАДУ. – 2005. – №4. – С. 80-85.
16. Huntington S. Will More Countries Become Democratic? / Samuel Huntington // Political Science Quarterly. – 1984. – N 99. – P. 193-218.
17. Moore W. Social Change Englewood Cliffs /Wilbert Moore. – N. Y.: Prentice-Hall, 1974. – P. 34-46.
18. Rueschemeyer D. Partial modernization / Dietrich Rueschemeyer // Explorations in general theory in social science: essays in honor of Talcott Parsons / ed. by J. C. Loubser et al. – Vol. 2.– N.Y., 1976. – P. 756-772.
19. Therborn G. European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies, 1945-2000 /Göran Therborn. – London; New Delhi: Sage Publications, 1995. – 467 p.